

УДК 821.161.2 – 31.09

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ХУДОЖНІХ МОДЕЛЮВАНЬ ОБРАЗІВ ВАТАЖКІВ КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКИХ ПОВСТАНЬ

Шевченко В. Ф., д. філол.н., професор

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, Україна*

shevchenko@ukr.net

Стаття містить порівняльний аналіз літературознавчого осмислення і зіставлення художніх моделювань образів керівників козацько-селянських повстань Т. Федоровича (Трясила), С. Палія, С. Наливайка у творах Т. Шевченка, В. Сосюри, Ю. Мушкетика, М. Вінграновського, Івана Ле, С. Черкасенка, М. Шашкевича. Визначено своєрідність форм, принципів і засобів трансформації історичних реалій у художні версії, подібні та відмінні ознаки художніх текстів, їх літературознавчих інтерпретацій.

Ключові слова: компаративний аналіз, козацько-селянські повстання, історичні реалії, художні моделювання, літературознавчі інтерпретації.

КОМПАРАТИВНЫЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ МОДЕЛИРОВАННЫХ ОБРАЗОВ РУКОВОДИТЕЛЕЙ КАЗАЦКО-КРЕСТЬЯНСКИХ ВОССТАНИЙ

Шевченко В. Ф.

*Запорожский национальный университет
ул. Жуковского, 66, г. Запорожье, Украина*

Статья содержит сравнительный анализ литературоведческого осмысления и сопоставления художественных моделированных образов руководителей казацко-крестьянских восстаний Т.Фёдоровича (Трясила), С. Палия, С. Наливайко в произведениях Т. Шевченко, В. Сосюры, Ю. Мушкетика, Н. Винграновского, Ивана Ле, С. Черкасенко, М. Шашкевича. Определено своеобразие форм, принципов и средств трансформации исторических реалий в художественные версии, подобные и отличительные признаки художественных текстов, их литературоведческих интерпретаций.

Ключевые слова: компаративный анализ, казацко-крестьянские восстания, исторические реалии, художественные моделирования, литературоведческие интерпретации.

COMPARATIVE ANALYSIS OF LITERARY MODELLED CHARACTERS OF LEADERS OF COSSACK AND PEASANT REBELLIONS

Vitalii Shevchenko

*Zaporizhzhya National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article presents the comparative analysis of critical perceptions and comparison of literary modelled characters of leaders of Cossack and peasant rebellions in works of T. Shevchenko, V. Sosiura, Y. Mushketyk, M. Vinhranovskyi, Ivan Le, S. Cherkasenko, M. Shashkevych.

The diversity of the analyzed literary characters and their transformations can be explained by the peculiarities of the historical background of different literary works, ideological restrictions imposed by the authorities, spiritual renovations of the society, falsifications of the idea of the eternal fight for national freedom, communist party influence, official censorship, the availability of writings of famous historians.

It has been proved that psychological detalisation of characters and their behavior in certain political and military environment, actions and intensions, dynamic integrations of artistic details contributed to the expressiveness of images, focused the reader's attention on their extraordinary and exclusive features, affective states in mortal combats or captivity.

The object of our research is the poem The Night of Taras by T. Shevchenko, the historical poetic novel Taras Triasylo by V. Sosiura, historical novels Nalyvaiko by Ivan Le, Severyn Nalyvaiko by M. Vinhranovskyi, story Semen Palii by Y. Mushketyk, historical drama Severyn Nalyvaiko by S. Cherkasenko, poem Nalyvaiko M. Shashkevych, literary works by Y. Ivanin, T. Zhytskaia, V. Zhukova, I. Zakutnaia, O. Protsenko, T. Sahaidak, M. Tkachuk and O. Tkachuk, O. Fedorenko, V. Shkola, historiographic studies about liberation rebellions and wars.

Critical perception of artistic legacy of the above mentioned writers has been presented, the writers' vision of complicated lives of leaders of Cossacks and peasant insurrections have been analyzed, their desire to demonstrate

to their compatriots moral models of freedom of national identity, fight for freedom, disapproval of passive selfish freedom attitudes, betrayal.

The comparative analysis is used to identify factual discrepancies between literary and historical texts. We have analyzed the variety of stylistic forms, techniques and means used in the creation of literary images. We have described the characters' potential, their will for victory, literary modelling of national characters in compliance with the principles of historicism.

Key words: comparative analysis, Cossack and peasant rebellions, historical realia, literary modelling, literary criticism, interpretation.

У нинішньому складному процесі державного і духовного відродження українського народу, формуванні національної свідомості назріла потреба концептуально-аналітичного підходу до спроб осягнення й художньої інтерпретації історичних осіб як носіїв стійких значущих ідей, умонастроїв, орієнтацій, цінностей, по-новому, без упереджень проаналізувати й оцінити художні моделі поведінки, вчинків, взаємостосунків представників національної верхівки й низів у контексті загальнолюдського морального досвіду.

Компаративний аналіз дає змогу глибше проникнути в синтез літературних і фольклорних традицій репрезентування енергетичних національно-консолідуючих рис давньої української еліти: лицарської честі та гідності, патріотизму, служіння державі та народу, мужності, розуму й освіченості, турботливого ставлення до простих людей, почуття відповідальності за їхню долю, уміння брати на себе всю її повноту в складний час, спрямовувати до сміливих дій.

Видозміни концепції образів були зумовлені тим, що історичні твори про керівників козацько-селянських повстань написані в різний час, в умовах ідеологічних вимог влади чи духовного оновлення суспільства, фальсифікації суті споконвічної боротьби за національну свободу різними авторами, які мали змогу спиратися на праці видатних істориків (М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Яворницького та ін.) чи використовували дослідження з компартійно-ідеологічним спрямуванням і за існування офіційної цензури самі виступали в ролі внутрішніх цензорів, обмежуючи інтерпретаційні пошуки.

Художні образи ватажків визвольної боротьби українців по-особливному дієві у сприйнятті реципієнта, в активізації його уяви, оскільки вибудовують цілісну пізнавальну картину, утверджують її національну самобутність, вплив на свідомість. Живописні портрети, психологічна розробленість характерів і поведінки у певних політичних чи воєнних ситуаціях, у вчинках і намірах, динамічна “гра” експресивних художніх деталей спрацьовували на увиразнення оповитих романтикою рис героїв-лицарів, концентрували увагу на їхній неординарності, винятковості, афективних станах у смертельному двобої чи в полоні.

У публікаціях С. Андрусів, М. Ільницького, Н. Копистянської, Б. Мельничука, О. Проценко, Л. Ромашенко, Т. Салиги, М. Слабошпицького, А. Шпиталія та ін. художнє моделювання образів поводирів козацько-селянських повстань С. Наливайка, С. Палія, М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), П. Бута (Павлюка), Я. Острянина, К. Скидана, Д. Гуні досліджено розрізнено.

Метою нашого дослідження є системний аналіз літературознавчого освоєння, осмислення й зіставлення особливостей персонажної сфери історичних творів, образотворення героїв лідерського типу, сильних особистостей, наявність контактів не тільки з окремими елементами текстів, а і з їхнім смисловим цілим.

Досягнення поставленої мети передбачало виконання таких завдань: визначити своєрідність принципів і засобів трансформації історичних реалій у художні версії визвольних козацько-селянських повстань, висвітлити здобутки і втрати у зображенні їхніх ватажків, показати своєрідність образотворення окремими письменниками, здійснити порівняльне зіставлення творів та їх літературознавчих рецепцій.

Об'єкт дослідження – історична поема “Тарасова ніч” Т. Шевченка, історичний роман у віршах “Тарас Трясило” В. Сосюри, історичні романи “Наливайко” Івана Ле, “Северин Наливайко” М. Вінграновського, повість “Семен Палій” Ю. Мушкетика, історична драма “Северин Наливайко” С. Черкасенка, вірш “О Наливайку” М. Шашкевича, літературознавчі праці Ю. Івакіна, Т. Жицької, В. Жукової, І. Закутної, О. Проценко, Т. Сагайдак, М. Ткачука і О. Ткачука, О. Федоренко, В. Школи, історіографічні студії про визвольні повстання і війни.

Предметом дослідження є переосмислення художньої спадщини письменників, аналіз позицій авторів стосовно складних історичних доль керівників козацько-селянських повстань, типологічних прагнень донести до співвітчизників моральні приклади виборювання волі як окремою людиною, так і цілою нацією, засудження пасивності, надмірного індивідуалізму, зрадництва.

Козацько-селянські повстання започаткували цілу епоху національно-визвольної боротьби проти польсько-шляхетського панування, за повернення української спільноти до ідей національної незалежності. І вже Северин Наливайко виступив із широким планом організації козацької провінції в межах України, у якій би панували порядки Запорозької Січі. Хоча спрямована на національну незалежність України боротьба Тараса Федоровича (Трясила), Павла Павлюка (Бута), Якова Острянина завершилася придушенням повстанців і постановою польського сейму – “Ординацією війська Запорозького реєстрового” 1698 р., яка “встановлювала новий, значно жорсткіший порядок урядового нагляду за козацтвом” [1, с. 358], однак ці виступи проклали шлях, яким згодом пішов Б. Хмельницький.

Про поему “Тарасова ніч” (1838), у якій Т. Шевченко вперше у своїй творчості вдався до героїчної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, присвятивши твір конкретно-історичній події козацько-селянського повстання 1630 р. – битві під Переяславом, що закінчилася перемогою повстанських військ, писали багато. Історики зокрема з’ясували пізніше, що події, описані в поемі Т. Шевченка, розгорталися дещо інакше, але характеристика головного героя, доби, самого її духу, як доводив Ю. Івакін, передані поетом “напрочуд правдиво” [2, с. 27].

Саме в головному героєві Т. Шевченко художньо моделював справжній зразок людської поведінки, високі почуття патріотизму, нерозривно поєданого з демократичністю ідеалів, начала товаришкості, братерства, прояви безмежної мужності та волі. І поет сміливо переключив історичний матеріал в естетичний, художній план, перевтілив живу, реальну особу в героя літератури.

Тяжко вболіваючи за Україну, Тарас Трясило “обізвався ... віру рятувати” [3, с. 21]. Дослідники твору наголошували: у поемі правильно зазначено, що головним гаслом повстання є протест проти релігійних утисків, за врятування православ’я [див. 4., с. 13]. Боротьба повстанського війська Трясила за “віру” була частиною народно-визвольного руху, для тодішнього часу вона означала боротьбу за народ, за рідний край.

Дбаючи про загальні інтереси, у найскрутніші хвилини Тарас звертається до повстанців за порадою, як подолати сильного ворога: “Отамани товариші, / Брати мої, діти! / Дайте мені порадоньку, / Що будем робити?” [3, с. 21]. І відповідь була позначена такою далекоглядністю: “Нехай, кляті, бенкетують, / Поки сонце зайде, / А ніч-мати дасть раду. / – Козак ляха знайде” [3, с. 22].

Як і в народних думках та піснях, краса подвигу визначається не деталізацією батальних епізодів, а узагальненістю: “Як став місяць серед неба, / Ревнули гармати; Прокинулись ляшки-панки, – / Нікуди втікати!.. / Зійшло сонце – ляшки-панки / Покотом лежали” [3, с. 22]. Ці рядки дають наочну уяву про воїнську доблесть керівника і силу повстанців, визначають славу як історичну пам’ять: “Заспівали козаченьки / Пісню тії ночі, – / тії ночі кривавої, / Що славною стала / Тарасові, козачеству...” [3, с. 23].

Протиставлення романтизованого героїзму минувшини дегероїзованій сучасності, зокрема реставрації міщанства, прагнення поєднати український патріотизм з ідеями більшовицької революції в романі у віршах “Тарас Трясило” (1925) В. Сосюри викликали надто категоричні, різкі критичні відгуки М. Доленга та М. Зерова, звинувачення поета в перенесенні уявлень про козацьких полководців із “Тараса Бульби” М. Гоголя. У дещо зменшених “дозах” ці негативи повторювалися вже в історико-літературних виданнях, зокрема в літературних портретах В. Сосюри упродовж усього радянського періоду. Про “двоїсте” трактування поетом проблеми “людина – політика – історія”, його тяжке “ходіння по муках” йшлося в діаспорних працях. І лише в незалежній Україні, з початком поглибленого сосюрознавства, з’явилися скореговані, об’єктивні оцінки С. Гальченка, В. Краснікової, С. Мишанича та ін.

Дослідниця історичних романів у віршах І. Закутна виявила, що художнє моделювання образу Тараса Трясила дало можливості поетові не лише висловити своє ставлення до нього, а й виразити себе як громадянина і патріота. “Художньо утверджуючи значущість історичного героя, освітлюючи його вільною поетичною уявою, В. Сосюра природно й невимушено розкрив свої погляди, інколи кон’юнктурні, своє нічим не обмежене емоційне ставлення до Тараса Трясила та інших персонажів роману” [5, с. 83].

У дисертації І. Закутної наголошено: “Якщо в основі поеми Т. Шевченка “Тарасова ніч” – одна історична подія... то В. Сосюра в удесятеро більшому за обсягом творі прагнув використати колосальний досвід поетів минулого у зображенні народного життя, відтворення віршованими засобами людських характерів, побудови сюжету” [5, с. 109]. Дослідниця вважає, що головний романтичний образ “набуває квапливої приблизності реалістичних рис у змалюванні еволюції приниженості зневаженої особи до універсальної особистості, у “густому”, щедро деталізованому портретно-подієвому живописанні зі значними дозами ліризму й ідеологічного пафосу” [5, с. 131].

Поділяємо думку І. Закутної, що мотив єднання лідера, провідника і маси досягає найвищого звучання після зображення походу, який закінчився перемогою козаків і визволенням невільників із турецького полону. Трясило закликає: “Тепер пора. Гей, на Вкраїну, / батьків і сестер визволять! / Нехай од панства і старшини / спочинуть люди і земля!” [6, с. 165].

У моделюванні моторики останнього бою з поляками “зовнішній” сюжет збагачено “внутрішнім” авторським голосом: “Бережись, Тарасе мій коханий! / Нахилийтесь нижче, козаки!” [6, с. 173], “Мій козаче, мій юначе милий, / як я бачу всі думки твої” [6, с. 174]. Автор використав художнє “право” на відтворення душевного стану Трясила й на ліричні звертання: “Іди ж на смерть, о мій Трясило, / мій отамане молодий. / Що буде далі, я не знаю” [6, 194]. Поет зливається з героєм твору в реалізації своїх мрій і здібностей, самоідентифікації.

Як встановили дослідники, зокрема В. Жукова, у повісті “Семен Палій” (1954) Ю. Мушкетик, попри ідеологічну заангажованість, загалом переконливо розкрив характер головного героя, нюансував психологічні стани, вміло передав настрої і почуття у досить широких хронологічних рамках твору, який охоплює понад чверть сторіччя української історії – усі роки гетьманування І. Мазепи.

Докладно, виразно й психологічно достовірно Ю. Мушкетик художньо окреслив, як фастівський полковник Палій на Правобережжі, де владарювала шляхта і поширювалася унія, “створює форпост православ’я, заселяючи землі навколо Фастова вихідцями з усієї України, зміцнивши місто фортецею з валом і ровом. І хоч дозвіл на формування полку він отримав від короля, на його території було справжнє козацьке самоврядування” [7, с. 285].

Основною стильовою тональністю зображення В. Жукова вважає романтику, героїку, наближену до напружених перипетій воєнних повістей. Три походи польських військ (1691, 1693, 1700 рр.) були відбиті. Семен Палій багато разів, хоча безуспішно, звертався за

допомогою до Москви, але російський уряд, зв'язаний із Польщею “Вічним миром” 1686 р. і союзницькими відносинами в Північній війні, не давав згоди на приєднання Правобережної України до Гетьманщини.

Широкою панорамою представлено підняття повстання 1702 р. С. Палієм спільно з полковниками С. Самусем, З. Іскрою, А. Абазином проти Польщі, яке незабаром охопило всю Київщину та Брацлавщину і частину Поділля.

Наслідки воєнних лих були сумними: “Палій розпитував, чи селяться в їхніх краях люди, надто цікавився, що в Фастові. Люди селились рідко. В ті села, що заціліли, повернулися з Польщі пани й все пішло по-старому. Посполитих приневолили одробляти по п'ять, а то й шість днів на панщині. Фастів майже вщент зруйнований, залишилось кілька десятків дворів. Якийсь шляхтич вже встиг збудувати невеликий маєток. Селяни не хочуть його визнавати, але він привів загін рейтар, і їх гонять на панський лан канчуками” [8, с. 234].

Своїми намірами Палій ділиться у розмові із Самусем: “–Дивлюсь я на все, і серце кров'ю облипає. Не можна терпіти такої наруги. Ми повернемося сюди. Курнемо з Фастова панів, щоб аж пір'я з них посипалось. Ти поряд отаборишся, у Богуславі!” [8, с. 235].

Ю. Мушкетика вдалося простежити взаємодію “природної” та соціальної засад характеру головного героя. Коли Самусь поцікавився “за що тебе прозивають Палієм”, той розповів про психологічну колізію: “Це давня притча, я ще тоді тільки-тільки на Запорожжя прийшов. Був молодий, гарячий. На раді одного разу встромив свого носа куди не слід. Сірко взяв мене на висміхи, я не втерпів – і собі щось наперекір, а він тоді наказав викинути мене з куреня. Я до вечора гриз зі злості очерет, а як стемніло, запалив курінь кошового” [8, с. 237 – 238].

Спогад став своєрідним аналізом перемоги людяності над озлобленням: коли Семен прийшов спокутувати провину, Сірко “подивився на мене і сказав: “Ага, прийшов, паліюка!” З того й пішло – Палій. А мені й сьогодні в подив, як одважився прийти до Сірка. Ти ж знаєш – був він, як блискавиця. Грізний... Але й справедливий. Мабуть, я тоді молодим серцем повірив у його справедливість” [8, с. 238].

Складником концепції гуманної людини стала така портретно-психологічна характеристика: “Невисокий, кремезний, років сорока, з довгими, трохи розпущеними на кінцях вусами, з густими бровами, що зрослись на переніссі, і рівним носом, він зовсім не був схожий на того грізного Палія, яким татари лякали своїх дітей. Скоріше щось лагідне, тепле світилось в його карих, трохи примружених очах” [8, с. 231].

У повісті багатопланово розкрито поведінку Палія у військових зіткненнях із поляками як відповідях на таку їхню жорстокість: “Місцеві пани ходили і вказували на непокірних. Всім запідозреним у повстанні рубали ліве вухо” [8, с. 429]. У Білій Церкві за Палієвим наказом усі вийшли укріпляти стіни... Не вдалося полякам втримати Ладижин. Туди прийшли з Умані Палієві сотні і в короткій нічній сутичці розсіяли кварцяний загін. Вони вигнали поляків з усього Полісся і підступили до річки Уж. На поміч їм прийшли запорожці.

У повісті Семен Палій постає в контексті доволі складних стосунків з Іваном Мазепою: “Гетьман і сам не знав, чому заздрить Палієві. Може, тому, що душа в того чиста й сон спокійний. Може, тому, що скидають перед Палієм навіть його, Мазепині, козаки шапки” [8, с. 470]. Ю. Мушкетик продовжив традицію негативного маркування образу Мазепа в різних його варіаціях, акцентуючи хитрість і підступність гетьмана, применшуючи його патріотизм і мудрість.

На прийомі гетьмана мазепинці схопили Палія, обдурили потім і захисників Білої Церкви, ті відчинили їм ворота. “За наказом царя Петра” Мазепа відправив у Москву Палія і сина. Навіть домігся їх арешту й заслання до Сибіру. В опозиції “Палій–Мазепа” гетьман усуває полковника як перешкоду на шляху до здійснення плану переходу на бік шведів.

Викриття загарбницької політики Речі Посполитої і Швеції завершено уславленням російсько-українського “братання” в битві під Полтавою, кон’юнктурним художнім моделюванням прагнення Палія бути “під рукою” московського царя.

У художньому моделюванні ватажків козацтва письменники важливу роль відводили їхнім зусиллям національного консолідування. У поезії “О Наливайку” М. Шашкевича читач дізнається, що козаки знаходяться в поході біля Білої Церкви. Дослідники цього твору М. Ткачук і О. Ткачук вважають, що, змальовуючи ватажка національно-визвольного руху XVII ст., Шашкевич виводить його молодим, енергійним, волелюбним, романтизуючи образ. “Його герой, як і байронівський Чайльд Гарольд, звертається до коня (хоча таке звертання до коня, єдиного друга, зустрічається і в народних піснях), але Наливайко не відчуває себе самотнім і розгубленим, не виражає він і світового суму. Проте Шашкевичевого героя з байронівським героєм зближує прагнення свободи народу й особистості” [9, с. 144].

Автори студії аргументовано довели, що “митець звеличує свого протагоніста. За його концепцією, краса людини – в її свободі, що й визначає духовне багатство свободи. Його герой бореться не з абстрактним злом, як це спостерігається в творах багатьох європейських романтиків тієї доби, а зі злом цілком конкретним – із поневоленням польською шляхтою українців. Не пасивність, а активність визначає стан поведінки його героя. Замість байронівського героя, сповненого рефлексії і болісних нерозв’язаних суперечностей, постав персонаж, що втілює активність, волю та ясну мету. “Гей, молодці, за свободу!” – цей заклик характеризує Наливайка як патріота України, за волю якої бореться” [9, с. 145].

Із притаманною цим дослідникам концептуальністю суджень вони визначили: “В образах козацьких ватажків, в їх лицарстві автор “Наливайка” бачить вияв людяності й благородства, чого він не помічає у сучасній йому дійсності. Водночас поет картиною загибелі козаків, горя їхніх матерів відтворює трагізм війни, підкреслюючи, що свобода здобувається важко” [9, с. 145].

Авторка монографії “Драматургія Спиридона Черкасенка (еволюція індивідуального стилю)” (2011) В. Школа послалася на повідомлення самого письменника і цитування його літературознавцем О. Мишаничем, що “матеріалом для написання драми “Северин Наливайко” (1928) послужили історична студія “Причини лихоліття ляцького і перші козацькі бучі” та драма “Цар Наливай” П. Куліша” [10, с. 55]. Дослідниця обмежила аналіз твору таким судженням: “С. Черкасенка хвилювала не особа Наливайка – гіперболізована, якоюсь мірою символічна (уособлення степового вітру), а колорит і подих епохи – епохи розбрату й чварів” [10, с. 56]. У висновку наголошено: “С. Черкасенко не ідеалізував минуле. В національному він бачив загальнолюдське, універсальне” [10, с. 56].

Наповненістю конкретних спостережень, аналітичною заглибленістю привертає праця Т. Жицької “Історична драматургія Спиридона Черкасенка” [12]. Синтезований підхід засвідчують такі судження: “Щиро перейнявшись надзвичайно актуальною на початку ХХ ст. ідеєю європеїзації національної культури, С. Черкасенко намагався включитися до процесу оновлення художнього мислення, на відміну від активно стимульованого традицією шаблону позбавити образ Наливайка “непохитної монолітності”. Головний герой драми “Северин Наливайко” не позбавлений вагань і сумнівів, йому відомі хвилини слабкості й зневіри. Водночас у силу властивостей своєї вдачі й обставин він опиняється в центрі загальної уваги. Його особисті вчинки, діяльність позначаються на долях співвітчизників” [12, с. 129].

Вивчення тексту драми набуло комунікативної конфігурації: “Він є ніби носієм самої історії, в якій драматурга цікавить не її пригодницький бік, а художнє освоєння духовного досвіду визвольної боротьби. Доля свідомої свого покликання особистості тісно переплітається з долею всієї української спільноти” [12, с. 130].

Літературознавчим набутком Т. Жицької стали ключові характеристики художнього світу драми, її композиційних ознак, структурованості конфлікту: “Козацьке лицарство С. Черкасенко асоціює зі степовим вітром, який має принести вимріяну волю, а Наливайко – птах, який змахом своїх крил здіймає цей вітер. Потяг до козацької вольниці виникає у Касильди, яка, вважаючи себе “вербованою шляхтянкою”, не може зрозуміти, чому її так приваблює “степове лицарство”, яке вона повинна ненавидіти. Основний конфлікт пролягає через душі Касильди й Северина – самобутніх індивідуальностей, здатних на сильні почуття у суперечках із собою, на рішучі кроки в поведінці. “Касильда не може своїм розумом викинути із душі “шляхетного красеня”, “демона степів безкраїх”. Грізна і мстива шляхтянка під впливом напучувань єзуїта вирішує використати свою чарівну вроду як зброю і внести розбрат поміж козацькою старшиною. Здійснені наміри обертаються трагедією” [12, с. 131].

До цього варто додати, що з експресіонізмом, як мистецтвом відчаю, крику суголосні ідейно-естетичні й стильові домінанти інтриги, перипетій, апеляція письменника до почуттєвих пластів психіки реципієнта. У фіналі, дізнавшись про своє українське походження й усвідомивши хибність поглядів і вчинків, Касильда робить відчайдушну спробу врятувати Наливайка, та пізно.

Т. Жицька аргументовано стверджує, що в інтерпретації образу Наливайка домінує “інтегруючий мотив, який може бути виражений формулою “особистість – громадянин”, що поєднує воедино індивідуальне й національно-суспільне” [12, с. 133].

Семантичне навантаження імені головного героя історичного роману Івана Ле “Наливайко” (1940), за аналізом О. Федоренко, стало уособленням визвольної боротьби українського народу: “Вся Україна тліє вже ім’ям повстань – його ім’ям” [13, с. 220], у якій він виявив себе як характерник [14, с. 416]. Хоча дослідниця констатує: “У романі слово “характерник” ужито лише один раз у значенні “командувач військом (воєвода) і українець-патріот” [14, с. 418].

Визначення терміна в малій енциклопедії “Українське козацтво” таке: “Характерник, галдовник – наділений надприродними здібностями козак-чаклун. Характерники могли заговорювати біль, рани, спиняти кров. Було прийнято думати, що вони можуть моментально переміщуватися на великі відстані, на простеленій повсті пливти водою, перетворюватися на різні предмети, ловити кулі та ядра тощо. Вважалося, що надприродні якості характерників допомагали козакам перемагати ворога. Тому характерниками вважали найвидатніших отаманів” [1, с. 507].

О. Федоренко встановила, що “за інтерпретацією Іване Ле, унікальні здібності Наливайка найяскравіше виявляються в екстремальних ситуаціях. Так, у бою Северин показав непересічні здібності миттєво проаналізувати становище, знайти дієвий спосіб захисту від нападників і повести за собою побратимів, старших за віком і соціальним статусом” [14, с. 417]. У романі полковник Ничипір згадує про це так: “... не встиг я розумом збагнути, що ж сталося, як Наливайко вже був на татарському коні. Щось страшне коїлося тоді... Спочатку на нього хмарою налетіли вершники, але з прокльонами одразу й кинулися від нього врозтіч. Як він рубався, клятий юнак! І головне – сміється. Досі, в поході я не бачив його веселим, а тут регочеться й рубається” [13, с. 59-60].

“Напівдика” посмішка Наливайка в бою лякала ворогів і водночас – надихала козаків: “Сама смерть не сміялася страшніше, пожираючи свої приречені на загибель жертви” [13, с. 313]. Польський офіцер Уніховський перелякався, побачивши вираз люті на обличчі Наливайка: “Його посмішка, як страховище пекельне, посилала холод під теплий одяг полковника” [13, с. 270].

Несамовитість Наливайка в бою, його дивовижне шалювання, неординарні вояцькі здібності визнав польський гетьман коронних військ Жолкевський, коли захоплено сказав графу Замойському: “...при шаблі він господар європейський!” [13, с. 157]. І той після перемоги

козаків у Слуцьку своєрідно тлумачить воїнський хист Наливайка: йому “гарт шаблею править у бою...” [13, с. 289].

Аналізуючи зосередженість Івана Ле на ідейному наповненні образу Наливайка, на його метафорично-символічній сутності, дослідниця історичних романів першої половини ХХ ст. Т. Сагайдак справедливо закинула письменникові “приписування національному герою деяких невластивих рис, зокрема послідовного атеїста, перевантаживши твір любовними епізодами” [15, с. 11].

В історичному романі “Северин Наливайко” (1996) М. Вінграновський “не порушуючи історичної правди, глибоко проникаючи в психологію і життя простого народу, за допомогою художнього освоєння скупих історичних даних про Наливайка і народне повстання 1594–1596 рр., засвідчив глибоке розуміння історичного факту і відчуття художньої вірності йому, доцільності перетворення його в об’єкт словесного мистецтва” [17, с. 121].

О. Проценко кваліфіковано й детально виявила, що моделювання образу головного героя “фантастично збагачується безліччю пригод людського духу і тіла”. Так, випадок “заносить” непритомного Наливайка в табір кримського хана Газі-Гірея. Вони мирно говорять весь ранок, і день, і вечір, а потім не лише приязно прощаються, а й обіймаються, “душа до душі припали не лише двоє чоловіків, а й дві непримиренні віри – Бог обійнявся з Аллахом” [16, с. 226].

Дослідниця наголосила, що в романі М. Вінграновського гетьман Северин Наливайко – один із лідерів боротьби православ’я на Україні з католицьким тиском у ХVІ ст., бо для українців зневажання прадідівської віри завжди слушно вважалося найгіршою і найтяжчою з усіх образ: “У бога рівні всі! Чи наша віра коли себе ставила над іншими вірами? Навіщо її треба схрещувати? Католики є і будуть. Тож нехай будемо і ми! Навіщо вони прийшли в Україну з мечем і привели єзуїтів? Хто їх просив з їхньою мовою, палями й колесуванням?! Знаю, панове, одне: пожирання одним народом іншого до благодаті не приведе. Воно приведе до крові... Коли змушені битися віри – переможців не буде. Будуть лише переможені: і ті, хто сильніші, і ті, хто начебто й слабші... Ми будемо захищати себе – свою віру, і мову, і свій народ!” [16, с. 330–331].

Досягненням О. Проценко є продуманий аналіз особливостей творення образу цілісної особистості, репрезентації української чоловічої ментальності: “Гетьман наділений характерними властивостями державного діяча: мудрістю і передбачливістю. Історики стверджують, що він був непересічною особистістю – “вродливим”, “сильним”, “хоробрим чоловіком”, “чудовим гармашем”. Відзначаючись відданою сміливістю, з юних літ займався “козацьким ремеслом” [1, с. 82]. Ось таким бачать Наливайка іноземці: “Всі тут присутні турки й татари не могли не помітити Наливайкових рук: пальці у Наливайка були прямі, тонкі й гнучкі, як на картинах у стародавніх китайців, а самі кисті довгі, широкі й також тонкі, ніби народжені для боріння і шаблі” [16, с. 267].

М. Вінграновський постійно акцентує увагу на шаблі ватажка повстання, підкреслюючи його мужність, рішучість, витривалість. Навіть в інтимному епізоді роману рука Галі, простягнена до Северина, наштовхнулася на руків’я шаблі, що водночас була й перешкодою до їхнього щастя, і засобом боротьби проти “польських тортур”, “кримських базарів”, “турецьких гранітних кар’єрів” [16, с. 63].

У зовнішності головного героя індивідуальні такі ознаки: “Засмагле від Бога обличчя”, “маленькі вуха, з тремтливими ніздрями ніс, темнаві губи і чорні над ними середньої довжини вуса”, “темно-горіхові очі”. Його образ розкривається і в несподіваних діях: на образливі слова Януша Острозького, що козаки “худоба, темне бидло, твань і раби” – вихопив шаблю і рубонув по голові. І через почуття та переживання: як ішов під містечко П’ятку бити запорожців, став “ковтати сльози... розстебнув сорочку й взявся терти долонею

серце: серце лупило, як з-під каменя джерело...” [16, с. 178], його аж “лихоманило”, “увесь горів ніби в гарячці”, а права рука із шаблею “зробилася дерев’яною і не згиналася”. При самій лише згадці про запорожців “на очі полізли сльози”. Звертаючись до вищого органу козацького самоврядування – до Козацького Кола з промовою, ніяк не міг зібратися з духом, “над бровами...виступив піт, а темний борлан заходив на горлі, як човник” [16, с.144]. Коли пішов миритися із запорожцями, саме козацький старшина Лобода закликав їх не прощати й вигукнув страшні слова: “Не відпускайте його! Бо тоді ми всі пропадемо!...В’яжіть його! В’яжіть!” [16, с. 365].

І люди “однієї крові і віри” хапаються за шаблі. Наливайко “здригнувся, ніби упав із коня на камінь. На його спині, на білому кунтуші, як плями темної крові, виступили плями поту... піднявся з коліна, заплющив очі і, як був із заплющеними очима, переступив чоботом квітку, ступив у домовину і в неї ліг” [16, с. 240].

Криваві сутички в романі – це “болісне нагадування, що саме незлагодна, амбітність, нетерпимість часто ставали на заваді шляхетним намірам тих, хто прагнув бачити Україну вільною і незалежною” [17, с. 123].

Отже, компаративний аналіз дозволяє зробити висновки про неоднакові зв’язки між художніми й історіографічними текстами, про збагачення форм, прийомів і засобів відтворення образів лідерів козацько-селянських повстань, їхньої здатності до активних дій і перемог, художнього моделювання національних характерів, утвердження принципів історизму.

Виявлені ознаки дозволяють окреслити перспективи подальшого порівняння інтерпретацій історично-конкретних ватажків визвольної боротьби українського народу, зіставлення суспільно-політичних світобачень письменників, розширення коментування авторських позицій у творах про високі приклади предків, аналізу потрактувань людини в історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українське козацтво : Мала енциклопедія. – К. : Генеза; Запоріжжя : Прем’єр, 2002. – 568 с.
2. Івакін Ю. Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезія до заслання / Юрій Івакін. – К. : Наук. думка, 1964.
3. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т.Г. Шевченко / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837 – 1847. – 784 с.
4. Гуржій І. Т. Г. Шевченко про героїчне минуле України / Іван Гуржій. – К. : Наук. думка, 1964.
5. Закутна І. О. Жанрово-стильова еволюція українського історичного роману у віршах ХХ ст. : дис. на здобуття наук.ступеня канд. філол. наук : 10.01.01. / І. О. Закутна. – Запоріжжя, 2015. – 210 с.
6. Сосюра В. М. Тарас Трясило. / В. М. Сосюра // Сосюра В. М. Твори. У 10-ти т. Т.6. – К. : Дніпро, С. 142-197.
7. Жукова В. Жанрові особливості української історичної повісті 1950 – 1960 – х років / Вікторія Жукова // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 1. - К. : Твім інтер, 2009. – С. 276 – 287.
8. Мушкетик Ю. Семен Палій. Історична повість / Юрій Мушкетик. Твори : У 2-х т. Т. 1. – К. : Дніпро, 1979. – С. 221 – 519.
9. Ткачук М. П., Ткачук О. М. Маркіян Шашкевич. Дослідження / М. П. Ткачук, О. М.Ткачук. – Тернопіль : Медобори, 2009. – 248 с.
10. Школа В. Драматургія Спиридона Черкасенка : (Еволюція індивідуального стилю) / Валентина Школа. – К. : Знання України, 2001. – 130 с.

11. Черкасенко С. Северин Наливайко / Спиридон Черкасенко. Твори : В 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
12. Жицька Т. Історична драматургія Спиридона Черкасенка / Тетяна Жицька // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 127 – 134.
13. Ле І. Наливайко : Історичний роман / Іван Ле. Твори : у 7 т. Т. 4. - К. : Дніпро, 1969. – 455 с.
14. Федоренко О. Еволюція поглядів Івана Ле на характерництво у романах “Наливайко” і “Хмельницький” (Епопея “Україна”) / Ольга Федоренко // Література. Фольклор. Проблеми поетики : Зб. наук. праць. – Вип. 34. – Ч. 1. – К. : Твім інтер, 2009. - С. 415 – 426.
15. Сагайдак Т. О. Художня інтерпретація козацтва в українських історичних романах першої половини ХХ ст. : автореф. дис... канд. філол. наук. 10. 01. 01. / Т.О. Сагайдак – Херсон, 2008. – 20 с.
16. Вінграновський М. Северин Наливайко / Микола Вінграновський – К. : Веселка, 1996. – 336 с.
17. Проценко О. А. Жанрові особливості роману М. Вінграновського “Северин Наливайко” / О. А. Проценко // Вісник ЗДУ : Філологічні науки. – 1999. - № 2. – С. 120 – 124.

REFERENCES

1. Ukrayins'ke kozatstvo : Mala entsyklopediya. – К : Heneza; Zaporizhzhya : Prem'yer, 2002. – 568 p.
2. Ivakin Yu. Komentar do “Kobzarya” Shevchenka. Poeziya do zaslannya / Yuriy Ivakin. – К. : Nauk. dumka, 1964.
3. Shevchenko T. H. Povne zibrannya tvoriv : u 12 t. / T.H. Shevchenko / Redkol. : M.H. Zhulyns'kyu (holova) ta in. – К. : Nauk. dumka, 2001. – Т. 1 : Poeziya 1837 – 1847. – 784 p.
4. Hurzhiy I. T.H. Shevchenko pro heroichne mynule Ukrayiny / Ivan Hurzhiy. – К. : Nauk. dumka, 1964.
5. Zakutna I. O. Zhanrovo-styl'ova evolyutsiya ukrayins'koho istorychnoho romanu u virshakh XX st. / : dys. na zdobuttya nauk.stupenya kand. filol. nauk : 10.01.01. / I.O. Zakutna – Zaporizhzhya, 2015. – 210 p.
6. Sosyura V.M. Taras Tryasylo. / V.M. Sosyura // Sosyura V.M. Tvory. U 10- ty t. T.6. – К. : Dnipro, - P. 142-197.
7. Zhukova V. Zhanrovi osoblyvosti ukrayins'koyi istorychnoyi povisti 1950 – 1960 – kh rokiv / Viktoriya Zhukova // Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky : Zb. nauk. prats'. – Vyp. 24. – Ch. 1. - К. : Tvim inter, 2009. – P. 276 – 287.
8. Mushketyk Yu. Semen Paliy. Istorychna povist' / Yuriy Mushketyk. Tvory : U 2-kh t. T. 1. – К. : Dnipro, 1979. – P. 221 – 519.
9. Tkachuk M.P., Tkachuk O.M. Markiyan Shashkevych. Doslidzhennya / M.P. Tkachuk, O.M.Tkachuk. – Ternopil' : Medobory, 2009. – 248 p.
10. Shkola V. Dramaturhiya Spyrydona Cherkasenka : (Evolyutsiya individual'noho stylu) / Valentyna Shkola. – К. : Znannya Ukrayiny, 2001. – 130 p.
11. Cherkasenko S. Severyn Nalyvayko. / Spyrydon Cherkasenko. Tvory : V 2 t. – К., 1991. – Т. 1.
12. Zhyts'ka T. Istorychna dramaturhiya Spyrydona Cherkasenka / Tetyana Zhyts'ka // Kyuyivs'ka starovyna. – 1999. – № 5. – P. 127 – 134.
13. Le I. Nalyvayko : Istorychnyy roman / Ivan Le. Tvory : u 7 t. Т. 4. - К.: Dnipro, 1969. – 455 p.
14. Fedorenko O. Evolyutsiya pohlyadiv Ivana Le na kharakternytstvo u romanakh “Nalyvayko” i “Khmel'nyts'kyu” (Eropeya “Ukrayina”) / Ol'ha Fedorenko // Literatura. Fol'klor. Problemy poetyky : Zb. nauk. prats'. – Vyp. 34. – Ch. 1. – К. : Tvim inter, 2009. - P. 415 -426.
15. Sahaydak T. O. Khudozhnya interpretatsiya kozatstva v ukrayins'kykh istorychnykh romanakh pershoiy polovyny XX st. avtoref. dys... kand. filol. nauk. 10. 01. 01. / T.O. Sahaydak – Kherson, 2008. – 20 p.
16. Vinhranovs'kyu M. Severyn Nalyvayko / Mykola Vinhranovs'kyu – К. : Veselka, 1996. – 336 p.
17. Protsenko O.A. Zhanrovi osoblyvosti romanu M. Vinhranovs'koho “Severyn Nalyvayko” / O.A. Protsenko // Visnyk ZDU : Filolohichni nauky. – 1999. - № 2. – P. 120 – 124.